VARGA LÁSZLÓ

VÁLSÁG VAGY MEGÚJULÁS? „DESZTALINIZÁCIÓ" KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Enstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa 1953–1956. Vom 17. Juni bis zum ungarischen Volksaufstand. Politische, militärische, soziale und nationale Dimensionen. **[Sztálintalanítási válság Kelet-Közép-Európában, 1953–1956. Június 17-től a magyar népfelkelésig. Politikai, katonai, társadalmi és nemzeti vonatkozások.] Szerk. Jan Foitzik. Paderborn, 2001, Schöningh, 393 o.**

Időnként fel kell tennünk a kérdést, hol vagyunk mi, magyarok, a szűkebb vagy tágabb térségben, milyen a helyértékünk, ha mondjuk – mint esetünkben – egy kiváló német történész kötetet szerkeszt, legyen szó akár csak három év történetéről. S az sem mellékes, hogy hol van ebben a magyar történetírás. Látszólag egyszerű a válasz, hiszen Jan Foitzik – a müncheni Institut für Zeitgeschichte tudományos munkatársa – a kötet kiindulási pontjául a keletnémet munkások 1953. júniusi felkelését, záróaktusként viszont a magyar „népfelkelést" határozta meg. Ez persze közhely: Magyarország soha nem volt olyan mértékben „jelen" az egyetemes történelemben, mint az 1956-os forradalommal. Foitziktól sem idegen ez a megközelítés, hiszen az adott országok (Lengyelország, Csehszlovákia, az NDK és Magyarország) közül minket sorolt előre. Bevezető tanulmányát (amely egyben a kötet legnagyobb tudományos teljesítménye) követően – holott tematikailag a „vége" – a magyar tanulmányok következnek, nevezetesen T. Varga György, Vida István és Horváth Miklós írása.

A Jan Foitzik szerkesztette kötetnél azonban már a címmel bajban vagyunk. Nehezen is fordítható magyarra, nem pusztán a tömörség okán, hanem legalább ennyire az eltérő fogalmak miatt. Maga Foitzik is jelzi a bevezetőben, hogy amíg a nyugati szakirodalomban az 1953–1964 közötti időszakot a „desztalinizáció" jegyében szokás ábrázolni, addig Kelet-Európában (főleg az orosz és a lengyel szakirodalomban) „olvadásként". Ez utóbbi kifejezés nálunk ugyan használatos, de leginkább a Sztálin halálát követő másfél-két évet jelzi.

Leegyszerűsítve az (egyik) uralkodó nyugati értelmezést arról van tehát szó, hogy a hruscsovi időszak (tágabban a csehszlovákiai intervencióig) a maga vélt egységében jelenik meg, amelynek kezdete még a sztálinizmus okozta válság (a keletnémet felkeléstől a magyar forradalomig), majd ezt követi egyfajta (inkább töretlen) stabilizáció. Foitzik bevezetőjében kifejti: mind maga a fogalom, mind annak korszakhatárai alapjaiban tisztázatlanok. Lényegében az a (megválaszolatlan) kérdés, hogy a sztálinizmus esetében a rendszer lényegi strukturális elemeiről van-e szó, amelyek meghaladása magát a rendszer alapjait érinti, vagy olyan specifikus vonásokról, amelyek revideálhatók, reformálhatók. A fogalom a (reform)kommunista értelmiség terméke, eredetileg meghatározott uralmi formák kritikájaként használták, amely azonban sem magát a modellt, sem annak legitimitását nem vonta kétségbe. Ezzel szemben – mutat rá a szerkesztő – a desztalinizáció történelmi távlatból nézve a politikai gyakorlat mar-

xista–leninista felfogásának hagyományos szerkezeti elemeire épül. Nem kívánta a monolit uralom minőségi megváltoztatását, hanem lényegében – alapvetően visszafordítható – alkalmazkodást jelentett a változó társadalmi struktúrákhoz, s az ezzel összefüggő politikai szervezeti formákhoz, vagy akár a külpolitikai adottságokhoz. A „desztalinizáció válsága" tehát Foitzik szerint egyaránt következménye a sztálinizmusnak, s az azt követő óvatos korrekcióknak. Szerinte a desztalinizáció mögött több – egymással összefüggő – jelenség húzódott meg. Egyrészt az „erőltetett iparosítás", másrészt a hatalom belső legitimációjának súlyos fogyatékosságai, s végül a hatalmon belüli harc, amelynek során a „meggyőződéses funkcionáriust" a „hivatásos" váltotta fel.

A nemzetközi politikában ezek azok az évek, amikor konszolidálódott a második világháború után kialakult geopolitikai helyzet, a jaltai és potsdami tárgyalásokon kialkudott rend bebetonozta a szovjet dominancia mellett Kelet-Európában kialakult belpolitikai uralmi viszonyokat. (Az NSZK 1955-ben a NATO, az NDK 1956-ban a Varsói Szerződés tagja lett.) Sztálin halála mindkét oldalon destabilizálta a kialakult katonai-politikai rendszereket, de e folyamatok végeredményeképpen a tulajdonelv alapján rögzültek a világháború után létrejött geopolitikai rendszer koordinátái.

Nyugat-Európában a katonai védelmi tömörülés 1956-tól kiegészült a gazdasági közösség megteremtésével, tehát e térség megerősödve került ki e folyamatokból. Kelet-Közép-Európa országai számára viszont a globális politikai rend ilyetén rögzülése végzetesnek bizonyult. Katonailag és politikailag szilárdan a Szovjetunióhoz kötődtek, s így a szovjet hegemónia érdekeinek puszta tárgyaivá váltak. Az amerikai „felszabadítás politikája" is a bipolaritásból indult ki, s így hozzájárult annak megerősödéséhez, esélyt sem adva a nemzeti (kommunista) variánsok kialakulására, holott ez elősegíthette volna a rendszer teljes dezintegrációját.

Foitzikot természetesen a közös vonásokon túl a nemzeti (ne szépítsük, hiszen megfogalmazása szerint: a nacionalista) sajátosságok izgatják. Számára nem kétséges, hogy például mind a lengyel, mind a magyar válság kialakulásában (mélységében) meghatározó szerepet játszott a fejlettségét tekintve hozzávetőlegesen azonos gazdaság, de a válság eltérő „megoldása" a politikai tényezők közvetlen hatását mutatja. A szerkesztőnek persze igaza van, s „kintről" nézve a nemzeti különbségeket lefedi az internacionalizmus, nem kevésbé az a tény, hogy az egyes országok belpolitikáját is Moszkva határozta meg. (Tegyük hozzá: ha ez a látszat maga a valóság, akkor alapvetően érdektelen a szatellitországok története.) Ennek mond ellent az egyes országok nacionalista megoldása. Holott ezek azok az évek, amikor megindul Nyugat-Európa egységesülése, s valóban feltűnő, hogy az internacionalizmus leple alatt Kelet-Európa (újra) nacionalizálódik. (Vagyis végiggondolva ezt az eszmefuttatást, téves az a megállapítás, amely szerint a nacionalizmus szűkebb térségünkben csak az államszocializmus összeomlása után éledt újjá.)

A szocialista viszonyok között tovább élő nacionalizmus azonban nemcsak Magyarországot és Lengyelországot jellemezte, hanem eltérő formában a kötetben tárgyalt másik két államot is, csak inkább ellenkező, a rendszert stabilizáló hatással. Csehszlovákiában a feléledő szlovák nacionalizmus fékezte az átfogó társadalmi mozgalmak kialakulását, az NDK-ban pedig a Kelet-Európával szembeni (hagyományos) német negatív elfogultság töltött be hasonló szerepet. 1956 őszén szórványosan itt is felütötte a fejét a revízió gondolata, egyesek a lengyel válság elmélyüléséből a keleti (német) területek visszaszerzésének lehetőségére asszociáltak. Foitzik tehát joggal jut arra a következtetésre, hogy a nacionalizmus egyaránt alkalmas volt a szovjet dominancia elleni mozgósításra és a szovjet hegemónia stabilizálására. (Magyarországon 1956 után egyértelműen ez utóbbi szerepet töltötte be.)

Történetírásunkban fel sem merülnek ezek vagy ehhez hasonló kérdések, hiszen mi akár még ott is saját sajátosságunkat véljük felfedezni, ahol az internacionalizmus nem lepel, hanem

hétköznapi valóság, vagy ellenkezőleg, elhallgatjuk, ha a nacionalizmus (a maga avíttságával) a „progressziót" szolgálja. A magyar történetírásba nem épült be az egyetemes történelem, legfeljebb csak „relációként", leginkább előbb német–magyar, majd szovjet–magyar viszonyként.

Talán már ezek a bevezető megjegyzések is jelzik, hogy mennyire nem sikerült a hazai történetírásnak szinkronba kerülnie a nemzetközi „áramlatokkal". Mentségünkül szolgálhat, hogy egyrészt radikálisan szakítania kellett a tudomány korábbi túlideologizáltságával, amely elsősorban éppen a fennálló kommunista diktatúra terméke volt, de reakcióként ellenfeleit is jellemezte. A kilencvenes években megnyíló levéltárak talán önmagukban is jogosan erősítették a konzervatív (szigorúan tényszerű, ideológiamentes) történetírást. Kétségtelen tény, hogy esetenként a nyugati vitákból kiszorulnak a tények, a valódi történelemismeretek (ez legkevésbé többek közt éppen Jan Foitzikra jellemző). Nálunk viszont a tényszerűséget a közvélemény Nyugaton elképzelhetetlenül felfokozott érdeklődése is megkövetelte, de ennek követeztében elmaradtak, nem léteznek a rendszer lényegéről folytatott viták, értekezések.

A „desztalinizációs" felfogás, annak eredeti értelmében, abból indul ki, hogy az 1953–1956 közötti válságot követően lényegében megszűnt a kommunista diktatúra totalitárius jellege, és kissé leegyszerűsítve már-már minőségileg új uralmi rendszerről beszél. Ebbe tehát semmiképpen nem illeszthető be a magyar forradalmat követő megtorlás időszaka, hiszen az éppen a „legliberálisabb" (hruscsovi) korszakra esik. Az talán respektálható e gondolatmenetben, hogy maga a megtorlás vagy tágabban a kommunista diktatúra forradalom utáni restaurációja nem teljesen azonosítható a „sztálini" hatalomgyakorlással, lényegesek a minőségi eltérések. Csakhogy ez esetben le kell szögeznünk, hogy a kommunista diktatúra valóban változó totalitárius jellege nem köthető pusztán a sztálini időszakhoz.

A kérdés tehát az, hogy az egész társadalom, az egyén elnyomásának, a terrornak a változásai, mérséklése megkérdőjelezi-e magának a rendszernek a totalitárius jellegét, vagy akár a diktatúrát. Ezeknek a vitáknak a hiánya bizonyára hozzájárul ahhoz, hogy amíg a hazai közgondolkozás Rákosi Mátyást a magyar történelem egyik legnegatívabb személyiségének tartja, addig az őt követő Kádár Jánost már a másik póluson helyezi el. Így talán az is érthető, hogy a nemrég még rendszerváltó, antikommunista, de szocialista Bibó István törvényszerűen szorul ki a köztudatból. Talán azt kell mondanunk, hogy az átmenet időszakában a napi politikához ezer szállal kötődő történetírás már csak azért is képtelen a fenti alapkérdésekre (és e lista még hosszan sorolható) választ adni, mert reakcióként maga a pártpolitika telepedett rá a tudományra, bünteti a tudományos elkötelezettséget, de bőkezűen honorálja a politikait. Ezek szerint még távlatilag sincs esély arra, hogy a hazai történettudomány eleget tehessen leglényegesebb tudományos feladatainak, amelyek éppen a fogalmak tisztázásával kezdődnének.

Foitzik (és az általa szerkesztett kötet) szerint a „desztalinizáció" válsága magában foglalja a Sztálin halála után Kelet-Közép-Európában látensen megjelenő, illetve manifesztálódott társadalmi és politikai diszfunkciókat, amelyek egyaránt következtek magából a sztálini hatalmi formából és az ezeket korrigálni próbáló óvatos kísérletekből, miközben ez utóbbiak megmaradtak az adott rendszer keretei között.

Magyarország esetében (is) ez akár evidencia, s meglehetősen pontosan vázolható, hogy az adott helyzetben mi a (reformkommunista) elit, s mi a társadalom szerepe. (Ne feledjük, a „pesti srác" kódszava mögé rejtett „vita" középpontjában is ez áll!) Azt, hogy milyen mély volt a magyar társadalom „elégedetlensége" a fennálló rendszerrel szemben 1953-ban, Sztálin halálának az idején, azt nekem nem az ÁVH-s vizsgálatok, jelentések adják hűen vissza, hanem az a „hangulatjelentés", amely Nagy Imre júliusi programbeszédét követően arról számolt be, miként részegedett le (a párttitkárt is beleértve) egy teljes falu, Fegyvernek önfeledt örömében.

(Ezt az esetet T. Varga is megemlíti.) Az ipar (a munkásosztály) világa ellenőrzöttebb volt, rejtettebben törtek „felszínre" a társadalmi konfliktusok. A diktatúra eszközeivel azonban ezek, de a falusiak is kezelhetőnek tűntek. A „kezelés" méreteit jelzi az, hogy Piros László belügyminiszter-helyettes szerint – írja T. Varga György – a Nagy Imre-féle amnesztia 758 611 főt érintett.

Szintén T. Varga írja – Pető–Szakács nyomán –, hogy Nagy Imre regnálása alatt a téeszcsék (mezőgazdasági termelőszövetkezetek) közel 20 százaléka bomlott fel, a tagok száma viszont már-már 40 százalékkal csökkent. Maga a rendszer azonban sem ebbe, sem abba nem roppant bele, még abba sem, hogy a rendszer kereteit nem feszegető reform már 1954 végére, 1955 elejére kifulladt. Pontosabban – s ebben Foitziknak teljesen igaza van – a válság rendszerimmanens korrekciója önmagát (a válságot) erősítette.

Az elit (kultúra) központú történetírás megállapításai sem vethetők el, hiszen a kommunista értelmiség adta – később – a forradalom morális töltetét, azt a bűntudatot, hogy a rendszer nem „csak" terrorisztikus, nem „pusztán" elnyomó, hanem hazug is. A Benjámin-féle bűntudat („Bűnös vagyok, mert elhittem bűnödet") nem az elégedetlenséget növelte, hanem a diktatúra egyre szűkülő apparátusi bázisát csökkentette.

Nem vitás, bár a válság elsőként az NDK-ban robbant, maga a rendszer mind itt, mind Csehszlovákiában Magyarországhoz és Lengyelországhoz képest végül stabilabbnak bizonyult. Foitzik szerint ez összefügg a két utóbbi ország mezőgazdasági jellegével. Ez bármennyire is kézenfekvő, mégis nagyon távol áll a hazai elemzésektől. Mondjuk: vizsgálatra érdemes kérdés. Ami Magyarországot illeti, tényleg el kellene azon gondolkozni, hogy miközben a forradalmat valóban egyrészt a (reform)kommunista értelmiség határozta meg, s bázisa (nemcsak november 4-e után) a munkásosztály volt, addig a válság falun kulminálódott. Foitzik szerint Magyarországon – Lengyelországgal ellentétben – nem sikerült ezt a válságot „ventilálni", kezelhető keretek között tartani, a párt képtelen volt a megindult társadalmi-politikai folyamatokat kézben tartani. Holott – írja – maga a hatalom Lengyelországban sokkal inkább kicsúszott a párt kezéből, mint Magyarországon. Szerinte nálunk a hatalmon belüli harc részesei viszont egymást semlegesítették. Más szóval, amíg Lengyelországban a párt mint olyan vesztette el uralmát a társadalom felett, addig nálunk viszont maga a párt bénult meg. Magam is azt hiszem, itt egy lényeges különbségről van szó, ami különösen Rákosi leváltása után vált nyilvánvalóvá. Miközben a párt őrizte pozícióit, a belső küzdelmek ellehetetlenítették, a reformereknek ekkor éppen ez volt az „érdemük", belülről semlegesítették a (párt)hatalmat.

Bár az sem vitás, hogy a Nagy Imre nevével fémjelzett „új szakasz" a lehető legmesszebb elment, de éppen a „sztálinizmus" felszámolásában maradt deficitben. Rákosi már Nagy Imre (a „reform") bukása után szorult defenzívába, magyarázkodásba a Rajk-per miatt. Ezért volt kimagasló szerepe az SZKP XX. kongresszusának, amely Foitzik szerint kondicionálta Magyarországon is az addig felhalmozott társadalmi és politikai elégedetlenséget, s „kulturális és nemzeti feltámadáshoz" vezetett. Ez csúcsosodott ki abban, amikor Nagy Imre kormánya felmondta a Varsói Szerződést, s bejelentette az ország semlegességét. Ezzel – mondja Foitzik – Magyarország elhagyta a „szocialista országok közösségét", s egyben eltért „az alternatív szocializmus" (jugoszláv) modelljétől is. Foitzik szerint ehhez maga a szovjet vezetés is nagymértékben hozzájárult, amikor 1956. október 30-án deklarálta a szocialista országok egyenrangúságát, s ezzel párhuzamosan döntött a magyarországi bevonulás mellett. Itt V. L. Muszatov 1992-es – magyarul is megjelent – tanulmányára hivatkozik, amely az SZKP KB Elnökségének ülései alapján cáfolta, hogy a döntés az intervencióról csak napokkal később született meg.

Itt a recenzens is önkorrekcióra szorul, hiszen források hiányában (közvetett források birtokában), miközben nem adott hitelt az akkor még közkeletű hruscsovi verziónak, amely szerint

a magyar kormány maga provokálta volna ki a második szovjet intervenciót, a szovjet kormány október 30-i nyilatkozatát pusztán szemfényvesztésként vélelmezte. Az azóta magyarul is megjelent jegyzőkönyvek ismeretében viszont egyre inkább hajlik arra, hogy Foitzikhoz hasonlóan elfogadja Muszatov értelmezését a párhuzamosságról, amely szerint a kormánynyilatkozat és a bevonulás eldöntése között nincs ellentmondás.

Az ismertetendő kötet alcímének megfelelően (Politikai, katonai, társadalmi és nemzeti vonatkozások) nagyon tiszta szerkezetű, az érintett négy országból (Magyarország, Lengyelország, Csehszlovákia és az NDK) két-három szerző ismerteti az 1953 júniusa és 1956 novembere közötti időszak történetét. Így Magyarország esetében T. Varga György a forradalom előtörténetét elemzi, Vida István A Szovjetunió és az 1956. őszi magyar események, Horváth Miklós pedig A Magyar Néphadsereg és az 1956-os forradalom címmel közöl tanulmányt. Idesorolható akár a kötet kvázifüggeléke, amelyben J. D. Orehova, V. T. Szereda és A. Sz. Sztikalin közöl A KGB és a Kádár-rendszer létrehozása (1956. november) címen Magyarországon részben már ismert szovjet dokumentumokat.

Nálunk jószerével a nemzetközi konferenciákról lehet ismerős ez a szerkezet, ami már önmagában is jelzi, történetírásunkba (annak tudatába) nem épült be a „testvér-országok" párhuzamos története, ettől lesz provinciális, alkalmatlan akár arra is, hogy feltárja a magyar sajátosságokat, vagy Foitzik szóhasználatával: a magyar fejlődés nacionalista jellegét. (Magam nem igazán kedvelem, ha egy történész a hiányosságokat felsorolva másoknak ad feladatokat, utaljunk tehát itt arra, hogy egyszerűen az intézményes feltételek hiányoznak, az erre alkalmas intézményeket megfosztották pénzügyi lehetőségeiktől, amelyeknek pedig pénzük van, azok alkalmatlanok. Hibáztathatnánk a könyvkiadást, a fordítások hiányát, csakhogy az önmagában legfeljebb a jéghegy csúcsát képes nekünk, magyar olvasóknak, közvetíteni, s azt így-úgy teszi is. Marad tehát a köldöknézés.)

Foitzik célja a kötetbeli tanulmányok „egységének" megteremtése, vagyis a komparatisztika. Mindez azért lenyűgöző, mert nála az elemzés, a hazai történetírásnál hiányolt elméleti megközelítés megdöbbentően széles kutatómunkán alapul. Ráadásul a hivatkozott levéltári forrásokból az olvasó számára egyértelműen kiderül, hogy a szerző a térség valamennyi nyelvét beszéli, kivéve a magyart. Ez teszi érthetővé, hogy bár a tanulmányban Magyarország éppen forradalma miatt kiemelkedő helyet foglal el, s tárgyi tévedést nem vethetünk a szerző szemére, nemcsak a magyar olvasó számára tűnik kevésnek mindaz, amit Foitzik rólunk ír. Ebből az is kiderül, s ez lényegesebb, mint a szerző nyelvismerete, hogy a magyar történetírás meglehetősen periferikus helyet foglal el a nyugati szakirodalomban. Ez azt jelenti, hogy az 1990 utáni hazai levéltári kutatásoknak, amelyek minőségileg más szintre emelték ezt a történetírást, alig van visszhangja, jóval kisebb, mint az emigrációban született – szakmailag érthetően kevésbé színvonalas – műveknek.

Éppen ezért van kiemelkedő jelentősége a kötetben közölt három magyar tanulmánynak. Ezek fordítója, Mihályhegyi András valóban kiváló munkát végzett, bár esetenként kisebb kisiklásokkal. Vida István tanulmányában szó esik a Petőfi Kör 1956. június 27-i sajtóvitájáról, amelyet a fordítás szerint hatezer „rádióhallgató" követhetett nyomon. Talán vitatható az is, hogy helyenként szó szerint fordítja az egyes testületek nevét, tehát Központi Vezetőséget ír a németben bevett bizottság helyett, vagy Politikai Bizottságot Politbüro helyett. Vida István tanulmányánál formailag pontos az államvédelem kifejezés, tartalmilag azonban szerencsésebb a Horváth Mihály tanulmányában előforduló állambiztonság. Nem tudni, hogy a fordító vagy a szerző számlájára írható-e Piros László átkeresztelése Lajosra.

T. Varga és Vida tanulmánya korrekt munka, pontosan tükrözi a hazai történetírás színvonalát: kevés elemzés, gazdag tényanyag, követhető kifejtés. T. Varga az 1953. júniusi moszk-

vai tárgyalásoktól Nagy Imre bukásáig követi nyomon a hazai eseményeket, és figyelemre méltó az a megállapítása, amely szerint az „új szakasz" – amelyet a kádári történetírás a szerző szerint szinte teljesen elhallgatott – a mai közfelfogással ellentétben nem Nagy Imre miniszterelnöki programjával vette kezdetét, hanem mindössze az 1954. szeptember közepétől számított másfél hónapban jutott érvényre. A szerzőnek ez a megállapítása egyáltalán nem hangzik abszurdnak, de részleteiben nem fejti ki, érvekkel nem támasztja alá, hacsak nem tekintjük tanulmányának egészét e tétel igazolásának, ez esetben viszont még mindig nem elég meggyőző.

Vida tanulmánya – címének megfelelően – elsősorban a szovjet–magyar viszonnyal foglalkozik, nevezetesen az SZKP XX. kongresszusától a forradalom leveréséig. Valójában ennél szerencsére többet ad, s beavatja az olvasót a hazai belpolitika fejleményeibe is. Mindössze egyetlen állítása van, amely az ismert források alapján nehezen igazolható: szerinte az SZKP KB Elnökségének 1956. július 9–12. közötti ülésén döntöttek Rákosi Mátyás leváltásáról. Ismereteink szerint azonban éppen fordítva történt, az ülés még megerősítette Rákosit pozíciójában, s a másnap, vagyis 13-án Budapestre érkező Mikojan – nyilván Hruscsov egyetértésével – változtatott ezen. Ennek az ellentmondásnak a tisztázása a szovjet–magyar kapcsolatok történetének talán valóban fontos kérdése.

Érthető, ha a három tanulmány között átfedések is vannak, bár a jelek szerint a szerkesztői elvek nem egyformán érvényesültek az egyes szerzőknél. T. Vargával ellentétben Vida jegyzetekben tájékoztatja röviden az olvasót egyes szereplő személyek életrajzáról. Ezt a gyakorlatot Horváth Miklós is magáévá tette, de nem igazán érthető, hogy miért pont nála szerepelnek olyan életrajzok, amelyeknek „hősei" (Nagy Imre, Gerő Ernő, Hegedüs András, Kádár János stb.) már az előző két tanulmányban is bőségesen előfordultak.

Zavaróbb az, ha azonos események ténybelileg eltérően kerülnek kifejtésre. Amíg Vida István pontosan leírja, hogy a szovjet csapatok első „behívására" Hegedüs András már felmentett miniszterelnök antedatált kérésére került sor, addig Horváth a visszadátumozás tényét nem említi. Horváth más esetben is, a másik két magyar szerzővel ellentétben, gyakran szelektíven említi a tényeket, így például bár részletesen foglalkozik a Corvin közi fegyveres központ felszámolásának tervével, megfeledkezik arról, hogy Nagy Imre e terv végrehajtása esetére egyenesen a lemondását helyezte kilátásba. Ugyanakkor – bár nagyon is témájába vágna – az október 25-i parlamenti sortűzről még említést sem tesz. Horváth tanulmányának nem ez az egyetlen, és nem is a legsúlyosabb fogyatékossága. Amíg a másik két magyar szerző nagyon pontosan feltünteti – szinte kivétel nélkül – a felhasznált forrásokat, szakirodalmat, addig ez Horváthnál rendre, még az idézeteknél is elmarad. Ugyanakkor a szerző nagymértékben támaszkodik – felületes forráskritikával – a Hadtörténeti Levéltár ötvenhatos különgyűjteményére. Holott éppen Horváth volt az, aki ezért 1991-ben Berki Mihály tábornokot – okkal és joggal – megrótta. A felhasznált források zöme a forradalom leverése után keletkezett, annak igazolására, hogy a Magyar Néphadsereg miért mondott csődöt az ellenforradalom leverésében. Horváth az általa korábban bírált Berkihez hasonlóan követi ezt a logikát, nyilván azért, mert egy katona szerint a hadsereg feladata, hogy leverjen egy lázadást. Nem mondja ki tehát, hogy nem ez volt a feladata, és nem is vezetőinek alkalmatlansága akadályozta meg ebben.

Igazságtalanság lenne a magyar szerzők szemére vetni, hogy tanulmányaikban, nemcsak Foitzikkal, hanem több – számunkra – külföldi szerzővel ellentétben, fel sem merül valamiféle kitekintés, összehasonlítás igénye. Még arról sem esik szó, hogy a párhuzamos lengyel események miként hatottak a magyar forradalom kitörésére. A magyarokat a kötetben követő Pawel Machcewicz velük ellentétben ezzel indítja a tanulmányát, s tőle tudhatjuk meg, hogy Lengyelországban az „olvadás" csak akkor vette kezdetét, amikor Magyarországon az „új sza-

kasz" már szinte kifulladt. (Ez a megállapítás abban az esetben némileg vitatható, ha elfogadjuk T. Varga említett álláspontját.)

A nemzetközi kitekintést (összehasonlítást) követően Machcewicz Vidához hasonlóan az SZKP XX. kongresszusából indul ki, de mélyebben elemzi annak (Hruscsov titkos beszédének) a hatásait. Ezt már önmagában az is indokolja, hogy a LEMP-nek köszönhetően Lengyelországban jóval szélesebb tömegek ismerhették meg a titkos beszédet, mint Magyarországon. Talán a következményei is markánsabbak voltak, szakadás következett be a pártvezetésben, a társadalom addigi masszív félelme határozottan oszlani kezdett, s mindennek hatására a bomlás jelei mutatkoztak még az államvédelmi hálózatban is. Mindezt betetőzte a gazdaság rohamosan romló helyzete. Az 1955 végén záruló hatéves terv idején a tervezett 40 százalékkal szemben a korabeli statisztikák szerint csak 26-27 százalékkal emelkedett a reálbér, nem sokkal később azonban ezt az adatot is korrigálni kellett 13 százalékra. A hivatalos statisztikákkal szemben a mai történettudományban legfeljebb az képezi vita tárgyát, hogy stagnált-e a reálbér, vagy akár csökkenés is kimutatható-e. (A korabeli magyar statisztikák pontosabb képet adnak, s egyértelmű csökkenésről tanúskodnak.)

A válság 1956. június végén Poznańban kulminált, amely szociális, nemzeti és vallási jelleget is öltött. A békésnek indult tüntetés pillanatok alatt antikommunista felkelésbe csapott át, majd már-már nemzeti jelleget öltött. Két nap után, amelynek során tízezer katonát vetettek be, körülbelül kilencven halott jelezte a társadalmi kisülés hevességét. Poznań mintegy katalizálta az addigra felhalmozódó társadalmi elégedetlenséget.

Az, amit „lengyel októberként" szoktunk emlegetni, egészen decemberig tartó megmozdulások sorozata volt, erősen nacionalista (orosz- és szovjetellenes) jelleggel. Támadás ért szovjet emlékműveket, laktanyákat, de a külföldi elnyomást leginkább a lengyel származású szovjet marsall, Rokosszovszkij jelképezte, aki honvédelmi miniszterként, miniszterelnök-helyettesként, a Politikai Bizottság tagjaként a lengyel vezetés egyik legerősebb tagjának számított. Rokosszovszkijhoz hasonlóan még számos szovjet tiszt szolgált a lengyel hadseregben. (Paczkowski következő tanulmánya szerint a szovjet befolyás, irányítás a lengyel államvédelemben legfeljebb a keletnémet viszonyokhoz mérhető.) Októberben, júniussal ellentétben, már nem az antikommunizmus dominált, ez egyértelműen a változások következménye, hiszen Gomułka a nemzeti akarat – függetlenség – megtestesítőjévé vált. Így tehát a frissen megválasztott lengyel első titkár eredményesen érvelhetett a térségben szokatlanul „szabad" 1957. januári választások előtt azzal, hogy „ha kihúzzátok a LEMP jelöltjeit, akkor ezzel Lengyelország létét veszélyeztetitek".

Machcewicz tanulmánya végén újfent összehasonlítja Lengyelországot Magyarországgal. Annak a feltételezésnek ad hangot, hogyha nálunk Gerő október 23-án átadta volna a hatalmat Nagy Imrének („a magyar Gomułkának"), s ha a lengyelhez hasonló reformokat vezettek volna be, akkor a bekövetkező társadalmi kataklizma elkerülhető lett volna, illetve megfordítva a tételt, ha a lengyel vezetőknek nem sikerül Hruscsovékkal Gomułkát és a reformokat elfogadtatni, akkor Lengyelországban is elkerülhetetlen lett volna a robbanás. Való tény, hogy ehhez képest Nagy Imre kinevezése megkésett, Gerő még a helyén maradt, s a „júniusi út folytatása" messze nem ígért annyit az elégedetlen társadalomnak, mint amennyit Lengyelországban Gomułka már október 19-én kilátásba helyezett.

Hogy a Machcewicz-féle feltételezésnek mi lett volna a következménye, azt már Leszek Pajórek tanulmányát olvasva sejthetjük meg. Október 19-én nemcsak a Lengyelországban állomásozó szovjet csapatok, hanem lengyel katonai egységek is – részben közvetlen szovjet parancsnokság alatt – megindultak Varsó felé. A lengyel katonák bevetése Poznań után négy hónappal egyáltalán nem tűnt fantazmagóriának. Maguk a katonák is követelték a hadmozdulatokért

felelősök megnevezését, mindenekelőtt maga Rokosszovszkij került a támadások kereszttüzébe. Messzemenő következtetésekre azonban a szerző szerint ebből a tényből nem juthatunk, hiszen addigra Gomułka hatalomra kerülésével radikálisan megváltoztak a politikai erőviszonyok. Maga Rokosszovszkij tagadta a katonai puccskísérlet vádját.

Pajórek felhívja a figyelmet arra, hogy bár a források nagyon hiányosak, számos jel mégis határozottan arra utal, hogy létezett a katonai-politikai összeesküvés. Ezt azonban nemcsak Rokosszovszkij tagadta, hanem Gomułka és az általa felváltott Ochab is. A kérdés, amellyel Machcewicz zárta a tanulmányát, ezzel még megválaszolatlan marad. Pajórek szerint – bár hangsúlyozza, hogy ez mind a mai napig viták tárgya – a Belügyminisztérium jól felfegyverzett karhatalmi egységei, amelyek 1954 decemberéig az államvédelemhez tartoztak, a „reformerek" bázisát alkották, s vezetői készek lettek volna Rokosszovszkij esetleges akcióit semlegesíteni. Egy esetleges polgárháború veszélye azonban fel sem merült bennük. A belügyi alakulatok folyamatosan tájékoztatták parancsnokságukat a szovjet hadmozdulatokról, de Ochab is hasonlóan járt el Hruscsovék megérkezésekor. Tény, hogy a Frankfurtból érkező szovjet páncélosokat a lengyel határőrök nem engedték át a határon, az Oderán. Komar tábornok, a belügyi alakulatok parancsnoka október 19-én délután kijelentette, hogy nem lépnek fel a munkások és a diákok ellen, ha azok a KB mellett tüntetnek, ha viszont a KB ellen fordulnak szovjetellenes jelszavakkal, akkor határozott fellépést helyezett kilátásba. Nem hagyott kétséget afelől, hogy a Központi Bizottságot minden (!) veszéllyel szemben meg kell védeni. Törzsének tisztjei reálisnak ítélték a katonai puccs veszélyét.

Végül mind a szovjet, mind a lengyel katonai egységek október 19-én megálltak Varsó előtt, s már másnap visszavonultak. Három nappal később felmentették Rokosszovszkij politikai helyettesét, másnap, október 24-én magát Rokosszovszkijt is szabadságolták. Október 31-én negyvennégy szovjet tisztet (köztük tizenkilenc tábornokot) „helyeztek át". Az 1956 novemberét követő egy év során ötvenhárom tábornok és tiszt tért vissza a lengyel néphadseregből a Szovjetunióba. Közben november 13-án a szejm magát Rokosszovszkijt is felmentette. Tanulmánya végén Pajórek arra a következtetésre jut, hogy a szatellitállamokban érdemi változásra csak Moszkva előzetes engedélyével kerülhetett sor.

Machcewicz és Pajórek tanulmányai közé ékelődik a kötetben a Magyarországon is jól ismert Andrzej Paczkowski írása a lengyel államvédelemről. Számos párhuzam kínálkozna Magyarországgal, csakhogy Paczkowskival összehasonlítva a hazai történészek messze nem rendelkeznek hasonló forrásbázissal, adatokkal. Sztálin halála idején a lengyel államvédelem nyilvántartásában 5,2 millió fő szerepelt, vagyis a felnőtt lakosság egyharmada. (Ez nagyjából megfelel a magyar arányoknak, ahol ugyanekkor 1,4 millió személyt tartottak nyilván.) Mintegy hetvenhetvenötezer ügynököt foglalkoztattak. Lényeges eltérés azonban Magyarországhoz képest, hogy Lengyelországban Sztálin halálát követően, 1953–1954-ben semmiféle változás nem következett be, sőt éppen ekkor, 1953 őszén került sor a katolikus egyház elleni totális támadásra. Paczkowski megállapítása szerint az új szovjet főtanácsadó kinevezése Georgij S. Jevdokimenko személyében sem hordozta magában a változás bármiféle ígéretét. Feltehetően a szerző nem tudja, hogy a szovjet KGB-tiszt korábban, mondhatnánk a legsötétebb években, Magyarországon szolgált hasonló minőségben.

Paczkowski szerint egy látszólag lényegtelen esemény hatott végül egyfajta időzített bombaként. 1953 decemberében Nyugat-Berlinben „eltűnt" Jozef Swiatlo, az államvédelem belső (párton belüli) elhárításának helyettes vezetője. Sem a lengyel, sem a szovjet elhárítás nem volt képes rájönni, hogy mi történt, leginkább azt feltételezték, hogy a CIA rabolta el a lengyel tisztet. A bomba Jevdokimenko Varsóba érkezése után néhány nappal robbant, amikor az eltűntnek hitt vezérőrnagy – még ebben a minőségében – 1954. szeptember 28-án megszólalt

a Szabad Európa Rádió lengyel adásában. A rádiósorozat, Swiatlo leleplezései – az adó zavarása ellenére – hónapokig izgalomban tartották a lengyel társadalmat. Amit tehát sem Sztálin halála, sem Berija letartóztatása, majd kivégzése nem volt képes „elérni", a lengyel államvédelem átszervezését, azt Swiatlo leleplezései vívták ki. (A történetnek volt magyar vonatkozása is. Swiatlo számolt be ugyanis arról, hogy Hermann Field lengyel fogságban van, akit így kénytelenek voltak szabadon bocsátani. Field viszont hallgatását attól tette függővé, hogy Magyarországon szabadon bocsátják-e a fivérét, Noel H. Fieldet. Bierut ennek érdekében felkereste a Szovjetunióban magát „gyógykezeltető" Rákosit, és a segítségét kérte. A magyar pártvezér – bár nem értette lengyel kollégája ijedtségét – haladéktalanul intézkedett.) Végül tehát Swiatlo szökése, kitálalása a korábbi „törvénytelenségek" felülvizsgálatát is eredményezte, amelynek során maga Gomułka is szabadult. Az államvédelmi állomány mintegy ötödét bocsátották el.

Jindrich Madry szerint az 1953. június 1-jei csehszlovák valutareform szinte maga alá temette a lakossági megtakarításokat, az árak 14 (az élelmiszereké 27) százalékkal emelkedtek. Egy hét alatt százharminc sztrájk tört ki az országban, és több tüntetésre is sor került. Plzenben a tüntetők az államvédelem és a milícia bénultsága mellett megszállták a rádiót, bírósági ügyiratokat pusztítottak el, s még a politikai foglyok szabadon bocsátását is kikényszerítették. A megmozdulást végül a katonaság verte le.

Az egyes – e kötetben tárgyalt – országok esetében talán célszerű lenne egyszer azt is megvizsgálni, hogy a helyi fiókdiktátorok sorsa Sztálin halálát követően miként hatott a változásokra, vagy azok elmaradására. Walter Ulbricht, mint tudjuk, átvészelte ezt a válságot, Rákosi menesztéséhez Moszkva megkésve és fél szívvel adta áldását. A lengyel Bierut viszont az SZKP XX. kongresszusát követően Moszkvában halt meg, egyes feltételezések szerint öngyilkos lett. Halála egyértelműen megnyitotta Lengyelországban a változások előtti utat. Bierut-hoz, s ne feledjük, Dimitrovhoz hasonlóan Klement Gottwald is Moszkvában hunyt el, bár a legendákkal ellentétben az ő halála kevésbé rejtélyes: útban Sztálin temetésére szedte össze azt a tüdőgyulladást, amely nem sokkal később a halálát okozta. Gottwald halála Csehszlovákiában megkönnyítette a hatalom hasonló megosztását, mint ami éppen a Szovjetunióban is zajlott. Az államfői posztot Zapotocký vette át, a pártvezérét pedig rövid átmenet után Novotný. Az előbbi bár fegyelmezett bolsevik volt, az utóbbinál sokkal határozottabban hajlott a reformokra, amelyek gazdasági téren erősen emlékeztetnek Nagy Imre kormányprogramjára. Hasonló hatalmi harc tört ki tehát, mint Magyarországon, amelynek során Novotný lépésről lépésre tört előre. Magyar szempontból is elgondolkoztató, hogy a szovjet vezetés már jóval korábban, de hasonló intenciókkal avatkozott be ebbe a küzdelembe. 1953 szeptemberében a Központi Bizottság ülésén – ahol Novotnýt első titkárrá választották – Zapotocký átfogóan bírálta az addigi politikát. Novotný végül a szovjet elvtársaktól kért tanácsot, s az 1954. áprilisi moszkvai tárgyalások már egyértelműen őt „igazolták". 1955 második felében határozottan erősödött a politikai represszió, a szovjet intencióknak megfelelően (Kaganovics prágai látogatása után) leginkább a „kulákok" elleni hadjárat.

Az 1953. júniusi megmozdulások hatására csökkent a fegyverkezési hajsza, de 1955-re e téren is helyreállt a „rend", bár a genfi konferencia eredményei (a kelet–nyugati kapcsolatok javulása, a fegyverkezési verseny lanyhulása) pozitívan hatottak, s így az újabb hullám csak 1961-től vett lendületet. Ez a hatvanas évek első felében ismét gazdasági válsághoz vezetett. (A szerző nem hivatkozik a Bauer-féle beruházási ciklusokra, de elemzése a magyar közgazdászt igazolja.)

Madry felhívja arra a figyelmet, hogy miközben a hruscsovi szovjet vezetés – helyenként akár élesen – bírálta a korábbi gyakorlatot, ami sértette a „testvérországok szuverenitását",

Hruscsov még a Jugoszláviával kapcsolatos önkritika csúcspontján is leszögezte: „nincs abban semmi rossz, ha javítani akarunk a Jugoszláv Kommunista Párt KB-jának munkáján".

A csehszlovák vezetés (inkább az ötvenes évek második felében) pozitívan reagált a gazdasági (ipari) struktúra Moszkva által kezdeményezett átalakítására. A törvénytelenségek felszámolása viszont masszív ellenállásukba ütközött. A Gulágról 1953-ban hazaengedett csehszlovák állampolgárokat „javítóintézetbe" utalták, s az államvédelemnél csak a szovjet tanácsadók vetettek véget a legbrutálisabb kihallgatási módszerek alkalmazásának. A töredelmesen beismert visszaélésekért a már kivégzett Slánskyt tették felelőssé. (Később a hivatalos propagandában Slánsky a „csehszlovák Nagy Imre" rangjára emelkedett, akinek likvidálása akadályozta meg, hogy Csehszlovákiában is kitörjön az ellenforradalom.) Midőn Magyarországon már javában zajlott a politikai elítéltek (egy részének) rehabilitációja, s Lengyelországban is megtették e téren az első lépéseket, akkor Csehszlovákiában a törvénytelen perek újabb hulláma bontakozott ki. (Csak 1954-ben ítélték el Maria Svermovát, s tőle függetlenül, számos „szlovák polgári nacionalistát".) Az elítéltek és hozzátartozóik ekkor már tömeges beadványainak kivizsgálására létrehoztak ugyan egy bizottságot, de az a tizenhatezer panasz felével eleve nem foglalkozott. Mindössze ötven ítéletet minősítettek jogilag megalapozatlannak.

Ahogy az már Magyarország esetében is ismert, a szovjetek fontosabbnak ítélték a csehszlovák kommunista vezetők stabilitását, mint a rehabilitációt. Amíg a jugoszlávokhoz fűződő kapcsolatok helyreállításához szükségük volt a Rajk-per felülvizsgálatára (a jugoszláv haderőre hivatkozva ezt Bulganyin is támogatta), addig a Slánsky-per felülvizsgálatát maguk sem tartották célszerűnek. Amikor Moszkva rendezni kívánta kapcsolatait a Szocialista Internacionáléval, akkor a Labour Party a keleti tömbben fogva tartott szociáldemokraták szabadon bocsátásától tette ezt függővé. Magyarország ennek kényszeredetten eleget is tett, és 1956. április elején a CSKP Politikai Bizottsága is elrendelte a felülvizsgálatot, majd május végén döntött: szabadon engedik Bohumil Lausmant. Az egykori szociáldemokrata minisztert a csehszlovák államvédelem Bécsből rabolta el, s tartotta ítélet nélkül őrizetben. A határozat végrehajtására azonban már nem került sor, s végül Lausman e fogságban halt meg.

1957. január 1-jén a csehszlovák börtönök mintegy tizenegyezer politikai foglyot őriztek, a magyar forradalom hatására még azok száma is csökkent, akik kegyelemben részesültek, 1960. április 1-jén pedig még mindig kilencezer politikai fogoly volt az országban. (1956 közepén Lengyelországban már „csak" huszonhat pap volt börtönben, Csehszlovákiában viszont négyszázharminchárom egyházi személyiséget tartottak őrizetben.)

Novotný a többi kommunista pártvezért felülmúlva függesztette figyelő szemét Moszkvára, még Ulbrichtot is megrótta (feljelentette), mondván, keletnémet kollégája túl nagy nyilvánosságot biztosított az SZKP XX. kongresszusán elhangzottaknak. Amikor a pártvezetésben megkérdezték tőle, hogy hogyan is állunk az „osztályharc éleződésével", a válasz megadása előtt megint kikérte Moszkva véleményét. A XX. kongresszus „szelleme" azonban Csehszlovákiában is „kiszabadult a palackból". Olyan nyomást idézett elő „lentről", ami a „fentieket" súlyos önkritikára késztette. (Erre még nem volt példa. Az „önkritika" a bolsevik pártok fontos tartóoszlopa, de most nem Moszkva, nem a Párt, még csak nem is az államvédelem leleplezései késztették erre a csehszlovák vezetőket, hanem a tömegek nyomása.) Ebben a Politikai Bizottság tagjai 1956. április 17-i ülésükön egymást licitálták felül, s követeltek saját soraikban fejeket, „személyi változásokat". Végül azonban mindössze az önkritikában élenjáró Èepiska honvédelmi miniszter leváltásáról döntöttek, aki maga ajánlotta fel a lemondását. „A Politikai Bizottság mindenható, ellenőrizetlen oligarchikus csoportja – vonja le Madry a következtetést – a gyakorlatban érintetlen maradt." A hamvába holt megújulás után egy héttel a Központi Bizottság még utasította a pártszerveket, hogy ne nyomják el, s ne is torzítsák el a tagság kri-

tikáját, de a teljes fordulatról Hruscsov május 1-jei beszéde gondoskodott. Ebben a szovjet pártvezér élesen bírálta a lengyel személyi változásokat („az arany elsüllyed, a szenny a felszínre tör"). A lengyel nagykövetnek egyenesen azt vetette a szemére, hogy hagyták, hogy 70 százalékban zsidók kerüljenek a vezető állásokba. Bírálta a lengyel sajtót, amely síkraszállt a polgári szabadságjogokért. A szovjet külügyminisztérium egyik vezető munkatársa pedig arra hívta fel a csehszlovák nagykövet figyelmét, hogy hasonló jelenségek Csehszlovákiában is tapasztalhatók.

Novotný tehát már másnap lezártnak nyilvánította a vitát, s ennek jegyében a Politikai Bizottság harcot hirdetett az ellenséges nézetekkel szemben. Ennek ellenére egyre többen követelték a rendkívüli pártkongresszus összehívását, sőt az egyetemi diákság körében egyre hangosabbá vált a sajtószabadság és a pluralista politikai berendezkedés (a valódi többpártrendszer) követelése. Madry szerint a csehszlovák értelmiség aktivitása nem maradt el a lengyelétől, határozottabb volt a magyarnál, de a munkásság a két szomszéd országéhoz képest passzív maradt. (A cseh szerző talán alábecsüli a magyar értelmiség, s minden bizonnyal túlbecsüli a magyar munkásság aktivitását.) A csehszlovák munkásságra kétségkívül hatott a határozottan növekvő életszínvonal, olyannyira, hogy a nyugati baloldal számára a lengyel és a magyar megmozdulásokat követően Csehszlovákia már-már a szocializmus mintaállamává vált. (Egyes olasz kommunisták már arról ábrándoztak, hogy az olasz munkanélküliek majd Prágában találnak munkát.)

Az egyetemek nyári szünetét kihasználva a CSKP valóban „stabilizálta" a helyzetet, a hadsereget is sikerült megtisztítani azoktól, akik soraikban nemrég még a rendkívüli pártkongresszust követelték, proponálták. A sajtót is sikerült (sokkal inkább, mint Lengyel- vagy Magyarországon) ismét szoros ellenőrzés alá vonni.

Október 24-én a Politikai Bizottság már „önkénteseket" ajánlott fel a magyar ellenforradalom leveréséhez. Ezek bevetésére ugyan nem került sor, de Molnár ezredes vezetésével hírszerző csoportot küldtek Magyarországra. Október 27-én egy magyar határőrezred parancsnoka segítséget kért, mivel a felkelők körülzárták a laktanyát. (Az esetet a következő tanulmány szerzője, Jan Staigl is megemlíti, de pontosabban: szerinte október 26-án a mosonmagyaróvári határőrök parancsnoka kért fegyveres segítséget.) Ezt a csehszlovák szervek megtagadták, ahogy ekkor még kérésre sem voltak hajlandók Magyarországra fegyvert szállítani. A csehszlovák vezetők kitartottak ugyan a Gerő–Hegedüs-páros mellett, de a nagyobb veszély elhárítása érdekében hajlandóak voltak a Nagy–Kádár-féle vezetést is támogatni. A gyakorlatban azonban a magyar „sztálinistákat" segítették. Október 28-án már a salgótarjáni pártbizottság kért csehszlovák fegyvereket, s október 30-án a belügyi szervek valóban át is adtak ötezer géppisztolyt.

November 1-jén, amikor Hruscsov tájékoztatta Novotnyékat a küszöbönálló újabb szovjet intervencióról, a csehszlovák vezetők ismét felajánlották a közreműködésüket, s fokozott harckészültséget rendeltek el. Bár csehszlovák katonai alakulatok közreműködésére ismét nem került sor, de amikor kézhez vették egy csehszlovák újságíró november 13-i jelentését, mégis konkrét lépésekre szánták rá magukat. Z. Horeni ugyanis arról tudósított Budapestről, hogy a parlamenten kívül egyetlen egy emberrel sem találkozott, aki támogatná Kádárt. Ez adta a propagandabrigádok bevetésének az ötletét, elsősorban „magyarul tudó szlovák kommunisták" közreműködésével. Egyedül a Kassai járásból ezekben a napokban átlag nyolcvan kommunista funkcionárius lépte át a magyar határt, hogy erősítsék a párt szervezését, s propagandaanyagot vigyenek. A határ menti járási pártbizottságok heti rendszerességgel tartottak eligazításokat a magyar elvtársak számára, mindaddig, amíg Kádárék meg nem elégelték ezt a gyakorlatot, amelytől egyre inkább saját autoritásukat féltették.

A csehszlovák hadsereg ezekben a napokban egyenesen három fronton állt harckészültségben. Egyrészt esetleges belső megmozdulások elfojtására, másrészt a szuezi válság kirobbanása után a (nyugat)német határon, s természetesen a magyar határ mentén. Itt október 27-én már kétezer katonát (a határőrség belügyi alakulat volt) és tizenöt tankot vontak össze. Ez a kontingens november 1-jére tizenegyezer katonára és kettőszáznyolcvan tankra bővült, majd a csúcsponton (november 13-án) ez a kvóta huszonnyolcezer katonát, háromszázhuszonkét tankot, ötszázhatvannégy tüzérségi üteget, nyolcvankét repülőt stb. tett ki.

Ennek részleteivel azonban a kötet következő, Jan Staigl által jegyzett tanulmánya foglalkozik, aki szerint nem ennek a katonai demonstrációnak volt köszönhető, hogy csak néhány „súlyosabb" határsértés történt. Így éppen november 13-án hét magyar felkelő hatolt be Rozsnyótól délkeletre az országba, majd rövid tűzharc után nyomtalanul eltűntek. December 10-én mintegy tíz magyar fegyveres keveredett összetűzésbe a csehszlovák belügyi egységekkel. Ezeknél az incidenseknél talán komolyabb volt, amikor november 4-én két szovjet MIG–17-es hatolt be Komáromnál a csehszlovák légtérbe, majd még ugyanaznap másik két gép megtámadott egy csehszlovák Il–10-es repülőgépet. Két esetben (összeütközés nélkül) magyar repülők is megsértették a csehszlovák légteret, feltehetően felderítő gépek, október 30-án Párkánynál, november 3-án pedig Ipolyságnál. Október 27-én viszont magyar területről két helyen vették páncélosok tűz alá a szomszédos csehszlovák vasútállomásokat. November 7-én pedig magyar katonák lőttek a határ túloldalán járőröző csehszlovák katonákra.

A csehszlovák hadsereg vezérkari főnöke már október 29-én (!) számolt azzal a lehetőséggel, hogy magyar ellenforradalmi csoportok likvidálásuk elől menekülve átlépik a határt. Október 31-én a honvédelmi miniszter kollégiuma már határozottan ebből a feltételezésből indult ki, s a szerző szerint tudtak a tervezett második szovjet katonai beavatkozásról (holott arról Hruscsov csak másnap tájékoztatta Novotnýt). Mozgósították a tartalékosokat is, de lemondtak a magyar nemzetiségűek behívásáról, attól tartva, hogy a „revizionista horthysta propaganda" megfertőzte őket. Később a honvédelmi miniszter önkritikát gyakorolt, mivel nem volt szükség ilyen óvatosságra.

Staigl szerint (s ebben a véleménye eltér Madryétól) a Központi Bizottság november 2-i döntése nem jelentett aktív beavatkozási szándékot, hanem azt, hogy a románokhoz hasonlóan (akik mellesleg viszont egyértelműen felajánlották közreműködésüket) egyfajta zárt teret hoznak létre a szovjet hadmozdulatok számára. Vagyis megakadályozzák, hogy magyar fegyveresek csehszlovák területre meneküljenek a szovjet csapások elől.

Ezzel azonban a szerző egyáltalán nem próbálja csökkenteni a második intervenció internacionalista jellegét. Éppen ő az, aki felhívja arra a figyelmet, hogy amíg az első intervenciót még Zsukov marsall, vagyis a szovjet honvédelmi miniszter jegyezte, addig a másodikat már Konyev marsall, a Varsói Szerződés Egyesített Erőinek főparancsnoka. Szerinte a november 4-i katonai intervenció volt a Varsói Szerződés hadseregeinek első összehangolt akciója. Ennek jegyében ezekben a napokban megerősítették a csehszlovák hadsereg mellett tevékenykedő szovjet tanácsadókat, többek között azzal a Bojkov vezérőrnaggyal, aki korábban éppen Magyarországon látott el hasonló feladatokat. (Feltehetően Jevdokimenkóhoz hasonlóan Bojkov esetében sem puszta névazonosságról van szó. S ismét csak szomorúan regisztrálhatjuk, hogy – Kajári Erzsébet minden erőfeszítése ellenére – megint mi tudunk a legkevesebbet e tanácsadók tevékenységéről.)

Csehszlovák területen október 23-a és november 19-e között négyszázhúsz határsértőt tartóztattak le, közülük huszonhatot nyilvánítottak „ellenforradalmár-gyanúsnak" (tizenhét fegyveres), harminchat katonát vettek őrizetbe, nyolcvankét kommunista funkcionáriust regisztráltak, s kétszázhetvenhat főt ítéltek „jelentéktelennek". Más források viszont (november 28-ig) ezer-

háromszázhatvannyolc illegális határátlépőről számolnak be, akik közül ezerkétszázhatvannyolc főt egyszerűen visszaküldtek, s száznégyet tartóztattak le.

A csehszlovák hadsereg aktivitása azonban nem merült ki az erődemonstrációval, sporadikus összeütközésekkel, az illegális határátlépők őrizetbe vételével. Hat rádióadót is átadtak a szlovák pártszerveknek, hogy propagandaadásokat sugározhassanak Magyarország felé. Katonai kultúrbrigádok az ellenséges hatás ellensúlyozására magyar műsorokkal kedveskedtek a dél-szlovákiai magyar lakosságnak. Majd működésbe lépett a katonai elhárítás, amely százharminc katonánál (nyolcvannégy tisztnél) konstatált „ellenséges megnyilvánulást". A harminchárom sorkatona közül ötöt ítéltek el, egy tisztet hazaárulásért, többet államellenes tevékenységért. Harminchárom tisztet lefokoztak, és elbocsátottak a hadsereg kötelékéből. Ugyanakkor igyekeztek a magyar ellenforradalom tanulságait a napi munkába beépíteni. A Magyar Néphadsereg „feloszlatása" arra sarkallta a csehszlovák honvédelmi vezetést, hogy erősítse a hadsereg szocialista jellegét.

A (német) gazdaságtörténész Burghard Ciesla tanulmányában két kérdésre keresi a választ: miért nem eredményezte a XX. kongresszus politikai és ideológiai nyitása az NDK-ban 1953. június 17-nek a megismétlését? Miért maradtak el Kelet-Németországban a lengyel- és magyarországiakhoz hasonló reakciók?

Ciesla elsőként az államosításokat veszi szemügyre: a látszat ellenére az NDK-ban (némileg lassabban, mint például Magyarországon) szintén dinamikusan zajlott a termelőeszközök államosítása. Igaz, 1950-ben a gazdaságnak még csak mintegy fele állt állami irányítás alatt, de 1960-ra ez az arány már elérte a 90 százalékot. A fejlődés nem volt azonban ilyen egyenes ívű, 1953–1956 között határozott megtorpanás figyelhető meg, ekkor az állami szektor részaránya a társadalmi össztermék előállításában csak 1,7 százalékkal nőtt.

A hagyományos társadalmi struktúrát előbb a háború, majd Németország felosztása, végül a kommunista hatalomátvétel radikálisan átalakította, de ez a folyamat a hatalmas méretű elvándorlás következtében (1950–1961 között 3,1 millió fő) az ötvenes években sem jutott nyugvópontra. Ennek az elvándorlásnak a 40 százaléka esett az 1950-et követő hat évre, s rendkívül magas volt 1953 első felében, amit a szerző közvetlen összefüggésbe hoz az 1952 nyarán elhatározott „gyorsítással", amely főleg a mezőgazdaságot és a kisipart sújtotta. 1954 tavaszán a mezőgazdasági terület 14 százaléka műveletlen maradt.

Az „új szakasz" – amely már 1953 májusában beindult – hatására ötszázötven mezőgazdasági termelőszövetkezet oszlott fel, s harminchárom ezer tag választotta ismét a magángazdaságot. S bár 1956-ig újra jelentősen nőtt – mintegy ötven százalékkal – a téesztagok száma, de zömmel földnélküliek léptek be, s így a mezőgazdasági földterületnek ekkor még mindig csak harminc százaléka tartozott a „szocialista szektorhoz". A gazdasági „liberalizációval" párhuzamosan zajlott a hatalmi és igazgatási apparátus megerősítése, így például a Stasi létszáma 1953-ban megduplázódott, s elérte a hatezer főt.

A gazdasági növekedés üteme az 1950. évi 22 százalékról 1951-ben még 27 százalékra emelkedett, de 1952-ben már „csak" 13 százalékot tett ki, míg aztán beállt az átlag évi 8 százalékra. A nyersanyaghiány különösen 1956-ban vált az ipari termelésben egyre nyomasztóbbá. Szén hiányában még az új kohókat is le kellett állítani, a barnaszén kitermelését viszont a sínhiány fékezte. Az NDK vezetése ekkor már-már zsarolásszerűen fordult Moszkvához: a gazdasági helyzet veszélyeztette a politikai stabilitást.

Az NDK gazdaságát a háborús károk mellett előbb az ipar leszerelése, majd a szovjet jóvátétel sújtotta. 1954-ig a beruházások ötöde a „szovjet részvénytársaságoknak" jutott. A jóvátételek után is meglehetősen költséges maradt a szovjet barátság. 1954–1957 között pusztán a szovjet ellenőrzés alatt álló uránbányászatba másfél milliárd márkát öltek. Az ország

– még a háború előttről származó – viszonylagos műszaki fejlettsége a társországok (a külkereskedelmi partnerek) igénytelensége miatt a hatvanas évekre fokozatosan elolvadt. Ez a polgári repülőgépgyártás 1961-es befulladásánál mutatkozott meg a leglátványosabban. Az „új szakasz" fordulata tovább mélyítette a válságot, a nehézipari kapacitások kihasználhatatlanná, a késztermékek eladhatatlanná váltak. Már 1954-ben megindult tehát a visszatérés az 1952-es programhoz, 1956-ban pedig egyértelműen a nehézipar élvezte ismét a gazdaságpolitika prioritását.

Az 1952-es „gyorsítás" következtében szinte azonnal az 1947-es szint alá csökkent az életszínvonal. Ez megalapozta a társadalmi elégedetlenséget, amely az 1953. májusi normaemelés után a robbanásig jutott. Az ulbrichti vezetés június 17-e hatására később mereven őrizte a normákat, a fogyasztási cikkek árát és a munkásokat preferáló bérstruktúrát, vagyis legjobb tudása szerint kerülte (az NDK egész további fennállása alatt) a konfliktusokat. A háború óta tartó katasztrofális lakáshelyzetet ekkor még nem annyira az építőipari tevékenység, mintsem a nagyarányú elvándorlás javította. Az egészségügy viszont (nem csak 1953-tól) már komoly eredményeket mutathatott fel, lényegesen csökkent a csecsemőhalandóság és a tbc-s megbetegedések száma.

Stefan Wolle a „posztmodern" jegyében a regényt mint műfajt hívja a tudomány segítségéül, hogy bemutathassa a belülről megélt 1956-ot. Fontos kiindulása szerint a rendszer esetleges bukása (akárcsak a szovjet függőség lazítása) magát az államot, a „nemzetet" veszélyeztette. Az NDK polgárai 1953 júniusa után a történelmet passzívan, a rádió előtt ülve élték meg, a „földrengések" epicentruma (Budapest, Prága, Gdańsk) mindig messze esett.

1956 októberében–novemberében persze Magyarországon is meghatározó szerepet játszott a rádió, sokan szinte kizárólag belőle merítették a híreket arról, ami utcájukban, kerületükben, városukban, országukban történt. Az NDK-ban azonban egészen mást jelentett „a" rádió: a szabad választást Kelet és Nyugat között, hiszen anyanyelvükön hallgathattak zavartalanul és ellenőrizetlenül „más" híreket. Stefan Wolle egyébként is azt sejteti, hogy a keletnémetekre (például a csehekkel összehasonlítva) erősebben hatott a magyar megújulás, főleg azokra, akik hittek a „harmadik útban", a demokratikus szocializmusban. Christa Wolf a forradalom leverése után a rádióban hallani véli az odaát felcsendülő gúnykacajt: az utópia megbukott.

Éppen ez a nyugati nyilvánosság, a rádió tette lehetetlenné, hogy Ulbricht ne foglalkozzon Hruscsov titkos beszédével. A pártlapban a XX. kongresszusról szóló beszámolójában (magát a titkos beszédet természetesen meg sem említve) egyetlenegy rövid bekezdésben foglalkozott Sztálin személyével, s jutott arra a következtetésre, hogy nem tartozik a marxizmus–leninizmus klasszikusai közé. Heym ezt a mondatot az újkori történelem legnagyobb kinyilatkoztatásának nevezte, s valóban, már önmagában is „földrengést" okozott, elsősorban a párt soraiban.

Wolle természetesen nem győzi meg olvasóját (nem is akarja), hogy az általa sűrűn idézett értelmiségiek, zömmel írók, önmagukon kívül bárkit is reprezentáltak volna. A Stasi jelentései azonban már meggyőzőbbek: még három hét sem telt el az ulbrichti beszámoló megjelenése óta, amikor az államvédelem kénytelen volt egy új jelentéssorozatot indítani „az Ulbricht elvtárs elleni uszításról". E jelentések szerint valóban tömegesen merült fel a pártvezér felelősségének a kérdése, leváltásának a követelése (önkéntes lemondásában senki nem hitt).

A változások elmaradtak, bár felerősödött a félelem, június 17-e réme: már Poznań előtt kisebb sztrájkhullám bontakozott ki, ami őszre kiszélesedett. A munkások viszont megpróbálták a saját hasznukra kamatoztatni a hatalom félelmét. Ehhez kapóra jött, hogy a nyugati (német) nyilvánosság nemcsak minden rezdülésre reagált, hanem lényegesen el is túlozta azokat, keleti cáfolatuk viszont hiteltelen maradt.

Jelentősebbek voltak az egyes egyetemeken megfogalmazott követelések, amelyek ugyan meg sem közelítették a mi tizennégy pontunk radikalizmusát, de a keletnémet állam által megtűrt mértéket így is túllépték. A leszámolással megvárták a „kedvező fordulatot" a nemzetközi helyzetben, vagyis a magyar forradalom teljes leverését. Amikor ez bekövetkezett, akkor nyolcvanhárom főt tartóztattak le, zömmel egyetemi oktatókat és diákokat, újságírókat, szerkesztőket. A háttérben természetesen most is (mint az NDK történelme során mindig) rátaláltak az ellenség kezére, a nyugati titkosszolgálatok aktivitására, az ellenforradalmi törekvések szellemi atyjaiként pedig Lukács Györgyöt és Ernst Blochot leplezték le. Az összeesküvés központja az Aufbau Verlagban (Felépítés Kiadóban) húzta meg magát. A Harich–Janka-per a klasszikus bolsevik szabályok szerint zajlott, beismerő, bűnbánó, másra nézve terhelő vallomásokkal. Günter Zehmet (Bloch asszisztensét az egyetemen) mindez egyre inkább a náci időkre emlékeztette: „lassan ott tartunk – írta naplójába –, hogy még a magánnapló-bejegyzéseket is büntetik". S valóban, ellenséges naplóbejegyzését a KB számára készült nyolcvankilenc oldalas, szigorúan titkos jelentés perdöntő bizonyítékként idézi.

Wolle – miután olvasóját ügyesen átvezette a posztmodernből a klasszikus történetíráshoz, a forrásokhoz és azok elemzéséhez – a kötet nemcsak legolvasmányosabb, hanem egyik legszínvonalasabb tanulmányának a végén visszatér a regényhez, Kunderához, Uwe Johnsonhoz.

Szerinte Ulbricht kollégáinál pontosabban ismerte fel, hogy válságok idején szociális engedményeket kell tenni, politikaiakat viszont nem szabad, s a leszámolással pedig meg kell várni az arra alkalmas pillanatot, akkor a pártvezetésen belüli riválisait is kiszorítha tja. Tisztában volt azzal, hogy nem a saját hazájában kell megfelelnie (gyűlölték is), hanem Moszkvában, ahol 1957-ben joggal büszkélkedhetett saját és rendszere stabilitásával.

Wolle végezetül nem sajnál néhány könnycseppet az örök vesztesektől, a „demokratikus szocialistáktól" sem, akik végül 1989-ben elindították a forradalmat, amitől most már Berlinben rengett a föld, ledőlt a létező szocializmus valódi jelképe: a Fal. Ez is Ulbrichtot igazolta, nincs harmadik út.

Alekszander M. Orehov, aki szovjet perspektívából ismerteti az 1956-os lengyel válságot, tanulmánya elején okkal vezeti be az olvasót az orosz levéltárak rejtelmeibe: a segédletek kutathatatlansága (milyen ismerős gyakorlat) magában rejti a történész manipulálásának a veszélyét. Az Elnöki Levéltár viszont, egy röpke nyitás után, ma már csak a kevés számú kiválasztott számára hozzáférhető.

Orehov szerint a lengyel válság négy szakaszra osztható. Az első (1954 novemberétől 1956 tavaszáig) a pártvezetést ért első kritikáktól Bierut haláláig, illetve Ochab megválasztásáig tartott. A második 1956. október közepéig, vagyis a LEMP KB 8. plénumáig, ennek középpontjában mint egy katalizátor Poznań állt, ami valósággal sokkolta a lengyel társadalmat. Maga a válság – a szó eredeti értelmében – a harmadik szakaszban, vagyis a LEMP KB említett ülésén zajlott le, ez a hatalmi elit radikális lecserélődésével zárult. A válság lecsengő szakasza 1959 októberéig, Lengyelország társadalmi és politikai stabilizálásáig tartott.

A varsói szovjet nagykövetség szerint a lengyel gazdaság vezető iparága, a szénbányászat már 1954-ben súlyos helyzetbe került, az elvándorló munkaerőt alacsony gépesítés mellett csak katonákkal és rabokkal sikerült pótolni, a mezőgazdaságban pedig „szervezési okokból" megakadt a kollektivizálás. A következő évben tovább romlott a lengyel gazdaság állapota, a hivatalos statisztikában megadott életszínvonal-emelkedés széles kritikát váltott ki. Bűnbaknak a lengyel iparosítás főideológusát, Hilary Minc miniszterelnök-helyettest kiáltották ki. 1956 áprilisában a követség felhívta a figyelmet arra, hogy a gazdaság helyzete általános elégedetlenséghez vezet.

Hasonló éberséggel figyelte a követség a lengyel belpolitika legapróbb rezdülését is, jelentette, hogy a művészet terén egyesek kétségbe vonják a párt és az állam vezető szerepét, egyes írók megkérdőjelezik a szocialista realizmust, a LEMP KB Társadalomtudományi Intézetében pedig felfedezték a revizionizmus darázsfészkét. 1955 augusztusában Ponomarenko nagykövet Molotovnak írt jelentésében részletesen foglalkozott Robert Wazyk egyik versével, amelyben a lengyel költő szembeállította a párt hazug jelszavait az élet valóságával. Ezt és a hasonló jelenségeket az ellenséges propaganda hatásával magyarázta. Hasonló intenzitással foglalkoztak a lengyel társadalomtudósok (kiemelten Adam Schaff) vitáival, akik a dogmatizmus elleni harc ürügyén a marxizmus–leninizmust támadták. A *Trybuna Ludu* pedig – e jelentések szerint – a tehetetlenség bűnébe esett.

Az SZKP XX. kongresszusát követően semmit sem változott a követségi jelentések hangvétele, „kritikus szelleme". (A poznań megmozdulással kapcsolatos jelentések kutatását megtagadták a szerzőtől.) Hruscsov szerint a munkások nem akartak túllépni a sztrájkon, a felkelést reakciós elemek provokálták, s éppen az előkészítés hiányának köszönhetően sikerült olyan gyorsan leverni.

A követség konstatálta, hogy Gomułka személye fokozatosan előtérbe kerül. Ochab később egyenesen azt állította, hogy a követség fel is vette Gomułkával a kapcsolatot, de ezt a szerző szovjet forrásokkal nem tudta alátámasztani. Hasonlóan nincs nyoma Ochab moszkvai tárgyalásainak sem, amikor a lengyel főtitkár (Gerőhöz és Kádárhoz hasonlóan) a kínai pártkongresszusra utazva útba ejtette a szovjet fővárost. A tárgyalást előkészítő szovjet dokumentum szerint a lengyel sajtó ellenséges hangvételét kívánták az első titkár szemére vetni, valamint a Pro Prostu által szervezett vitaklubok (százharminc volt az országban) egyértelműen szocialistaellenes jellegét. (Ponomarenko jelentése szerint a LEMP e klubok felszámolását tervezte.) A Mikojannal folytatott megbeszélésen Ochab a KGB-szakértők visszahívását javasolta, amivel a szovjet vezető is egyetértett. Szóba került a katonai szakértők visszarendelésének kérdése is, s nyilván gazdasági ügyek is, mindenekelőtt a lengyel szénszállítások, illetve szovjet ellentételezésük.

A szovjet vezetés változatlanul a pluralizmust és véleményszabadságot követelő, ez utóbbit részben meg is valósító lengyel sajtóban látta a fő veszélyforrást. Nyilván ez akkor is szóba került, amikor Hruscsov társaival a lengyel vezetők akarata ellenére beállított Varsóba, de az október 19-i, másnap hajnalig tartó tárgyalások középpontjában – mint ismert – a személyi változások, a szovjet–lengyel párt- és állami kapcsolatok álltak. Hruscsovék – egyértelműen alaptalanul – attól tartottak, hogy Lengyelország kilép a Varsói Szerződésből. Drámai fordulat (bár a szerző szerint Hruscsov kiszínezi a jelenetet az emlékirataiban) akkor következett be, amikor a lengyel belügyminiszter tájékoztatta Gomułkát a szovjet hadmozdulatokról. Orehovnak nincs kétsége afelől, hogy a szovjet tankok Varsóban fegyveres ellenállásba ütköztek volna. A stabilizáció kezdete október 24-re tehető, amikor Gomułka (újra) megjelent a tüntető tömeg előtt. A Belvederben folytatott tárgyalásokon viszont létrejöttek az államközi kapcsolatok minőségileg új feltételei.

A követség természetesen a már-már tömeges szovjetellenes megnyilvánulásokról is részletesen beszámolt, nem kevésbé a magyar forradalom iránt tanúsított szimpátiáról. Gyakran hangzott el a követelés, hogy vonják ki a szovjet csapatokat Lengyel- és Magyarországról, s ez a november 4-i intervenció után felerősödött. A szovjetellenes megmozdulásoknak csak az 1956. november 18-i közös lengyel–szovjet moszkvai nyilatkozat vetett véget, amely orvosolta a legsúlyosabb lengyel sérelmeket.

„Bár a Kádár-rendszert több mint harmincéves fennállása alatt több különböző szakasz jellemezte, a hatalom megragadásának jellege azonban mindvégig Achilles-sarka maradt. Ez a

megállapítás még a hatvanas–hetvenes években is igaz volt, akkor tehát, amikor a liberalizáció és a reform politikai hullámán felemelkedve Kádár népszerűsége a tetőfokán volt. Kádár népszerűsége nem változtatott azon, hogy legitimitása még a Rákosi-diktatúráénál is kétségesebb volt. Hiszen ez utóbbi kiépülése idején, a negyvenes évek végén, külső legitimitásának legalább a látszatát őrizte." Ezzel a kardinális megállapítással indítják az orosz szerzők (Orehova, Szereda és Sztikalin) a KGB november 4-e utáni magyarországi aktivitásáról közölt dokumentumok elé fűzött bevezetőjüket. Konstatálják a demokratikus forradalom győzelmét, amely a szovjet beavatkozás ellenére (vagy talán éppen általa felgyorsítva) elsöpörte a korábbi hatalmi berendezkedést. (A szerzőket megerősíthetjük feltételezésükben: az első szovjet intervenció szándékával ellentétes hatást váltott ki, nemzeti felkeléssé változtatta az addigi spontán megmozdulást.) Idézik Kádár november 1-jei rádióbeszédét, mondván, „a magyar kommunisták vezére politikai sorsának különös fintora": nem tudhatott az újabb fegyveres beavatkozásról az előző napon Moszkvában meghozott döntésről, mint ahogy arról sem, hogy ebben rá kulcsszerep vár.

Éppen Kádár kiválasztása volt az, ami a legerősebben megosztotta a szovjet vezetést. Amint erről A. Mikojan az SZKP KB híres 1957. júniusi ülésén (amelyen szétverték a Hruscsov-ellenes „összeesküvést") beszámolt, a bevonulás előestéjén (inkább november 2-áról lehet szó) még nem dőlt el, kik alkotják azt a kormányt, amelynek kérésére a szovjet csapatok „másnap" hajnalban újra bevonulnak Magyarországra, illetve annak fővárosába. „Hruscsov és Malenkov Jugoszláviában volt – tájékoztatta Mikojan a KB tagjait –, két nap alatt találkoztak a románokkal, a bolgárokkal, a magyarokkal [?] és a jugoszlávokkal, hogy megszerezzék egyetértésüket csapataink akciójához. Én azzal voltam elfoglalva, hogy Kádárt és Münnichet kihozzam Budapestről [!]; kormány még nem létezett, erről folyt a vita." Mikojanék Kádárt javasolták, Molotov Hegedüs (illetve a Gerő–Hegedüs-páros) mellett kardoskodott. Zsukov sürgette a döntést, mondván, már képtelen a katonai akciót elhalasztani, a csapatok megkapták a felvonulási parancsot.

A szerzők megerősítik azt a változatot, hogy Münnich és Kádár között viszont Tito szava döntött az utóbbi javára. Fejfájást (ez sem nóvum) Hruscsovéknak alapvetően a Nagy-kormány okozott. A szovjet pártvezér az október 31-i elnökségi ülésen felvetette meghívásukat, hogy a szovjet csapatok kivonásának ürügyén tárgyalni kellene velük, s ha jóváhagyják a tervezett lépéseket, akkor Nagy Imrét miniszterelnök-helyettesként akár be is lehetne vonni az új kormányba. (Rainer M. János szerint – a *Döntés a Kremlben* című kötetben – a meghívásról szóló mondat kétértelmű, jelentheti a hivatalban lévő Nagy-kormány lépre csalását, de akár a Kádár–Münnich-kormány meghívását is. Az orosz szerzők most tehát – esetleges további forrásokról nem beszélve – egyértelműen az előbbi értelmezést teszik magukévá, holott nyelvtanilag inkább az utóbbi tűnik helytállónak.) A szerzők szerint felmerült Nagyék esetleges letartóztatásának a lehetősége is, de ezt elvetették. (Ezt a feltételezést a Malin-féle – itthon ismert – változat már egyáltalán nem tartalmazza.) Végül ezt a gondot Tito vállalta magára. (A szerzők megint adósok maradnak a forrás megjelölésével, holott nem lenne mellékes tudni, létezik-e erre más forrás is Miæunoviæ naplóján kívül, amelyre egyáltalán nem hivatkoznak.)

Akár így, akár úgy értelmezendők a szűkszavú források, a „szerovi diplomácia" (ahogy a szerzők nevezik) végül a magyar katonai vezetők esetében alkalmazásra került. (Szerov Berija helyetteseként 1945 tavaszán tárgyalások ürügyével fogta le a lengyel Honi Hadsereg szinte teljes vezérkarát.) A szerzők ezen túl is joggal hívják fel a figyelmet Szerov személyére, aki most már a KGB vezetőjeként október 24-től december elejéig folyamatosan Magyarországon tartózkodott.

Kádárra – miután beleegyezett abba, hogy ő vezesse a kormányt, s ezzel a jogszerűség látszatát kölcsönözze az intervenciónak – hárult az a megoldhatatlan feladat, hogy újraszervezze

a hatalmat Magyarországon. „Ennek megvalósításához olyan megtorló intézkedésekre volt szükség, amelyeket a Rákosi-féle önkény leleplezése után Kádár és támogatóinak szűk csoportja morálisan nem vállalhatott. Szerov szerint a szovjet biztonsági szervek és magyar kollégáik tevékenységének szélességét e csoportnak az ellenséghez fűződő kapcsolatai fékezték, miközben a lakosság negatív reakcióira hivatkoztak."

A szerzők szerint egyfajta evolúció figyelhető meg a Kádár-kormány első néhány hetes működése során, ekkor tudatosodott bennük az a kétségtelen tény, hogy nem függetleníthetik magukat hatalomra kerülésük körülményeitől, „nem menthetik át" a forradalom néhány demokratikus vívmányát, s nem kímélhetik meg az országot a véres áldozatoktól. Ugyanakkor a szovjet hierarchiában is voltak egyesek, akiket nyugtalanított a megtorlás mértéke. Végül azonban – szögezik le a szerzők – a megtorlás valójában éppen akkor vette igazán kezdetét, amikor a szovjet megbízottak már visszatértek Moszkvába.

A kilenc közölt dokumentum közül öt magyarul is megjelent a szintén e szerzők által szerkesztett *Hiányzó lapok 1956 történetéből* című kötetben (egy *A „Jelcin-dosszié"*-ban is), illetve oroszul valamennyi 1998-ban a *Szovjetszkij Szojuz i vengerszkij krizisz 1956 goda* (A Szovjetunió és az 1956-os magyar válság) című kötetben. A magyarul – tudtommal – még nem közölt dokumentumok közül három Szerov budapesti jelentéseit tartalmazza. November 9-én Szerov részletesen beszámol Münnichhel és a közben érkező Kádárral folytatott megbeszéléséről, a másik kettő (a november 24-ei és 27-ei) beleillik a „szokásos" jelentések közé, míg a közölt utolsó iratban Kádár és Münnich a Szerovval folytatott megbeszélések alapján Hruscsovtól huszonhárom szovjet állambiztonsági, rendőri és határrendészeti szakértő delegálását kéri.

Szerov november 9-i jelentése messzemenően alátámasztja az orosz szerzőknek Kádárék evolúciójáról írt gondolatait. A szovjet tábornok felelősségre vonta Münnichet az ÁVH (ismételt) feloszlatása miatt, holott annak munkatársai értékes segítséget nyújtanak az ellenforradalmárok felkutatásában. Kádár és Münnich ellenállását („liberális beállítottságukat") látva Szerov kiadta az utasítást, hogy a letartóztatottakat haladéktalanul útnak kell indítani Csap felé. Nem ez az egyetlen jele annak, hogy Szerov nagyon is pontosan tudta, s ezt a magyar elvtársakkal is megfelelően érzékeltette, hogy ki az úr Magyarországon. A megbeszélés szerovi hangneme nagyon is különbözhetett attól, ahogy néhány nappal korábban Kádárékat Moszkvában fogadták.

Legalább hipotézisként tehát meggondolandó a szerzők magyarázata, amely sokkal hitelesebbnek is hangzik, mint a korábbi zsarolási elmélet. Kádár – és nem kevésbé Münnich – valóban azt hitték, hogy az ő rendszerük alapjaiban különbözhet a megbukottól, s csak itthon döbbentek rá a véres valóságra. Szerov a fenti megbeszélésen ugyanakkor javasolta a két magyar vezetőnek, hogy az ÁVH-t szűk létszámmal a rendőrségen belül, politikai osztályként működtessék, s a korábbi állomány többségét titkos beosztásba (SZT-tiszt) vegyék át. Ugyanakkor pontosan vázolta az állambiztonságnak azt a szervezetét, ami később valóban kialakult. E dokumentumokból határozottan az a kép rajzolódik ki, hogy az ÁVH nagyon is túlélte kétszeri feloszlatását, szinte érintetlenül vészelte át a forradalom napjait, s káderei az első perctől bekapcsolódtak a tisztogatásokba. Sőt nemcsak ők, hanem alapjaiban sértetlen maradt a hálózat is, amely szintén derekasan kivette a részét e munkából. A jelentések természetesen csak a jéghegy csúcsát mutatják, azt, hogy Dudás Józsefet is ügynök segítségével sikerült tőrbe csalniuk, sőt még az amerikai követségre is beküldték Mindszentyhez egyik ügynöküket hasonló céllal, de az már nem járt eredménnyel. Gyakorlatilag az első perctől pontos listájuk volt a letartóztatandókról, s ezt módszeresen végre is hajtották. Szerov megmutatta Kádáréknak, hogy az első kormányközlemény, amely büntetlenséget ígért, értéktelen papír.

Miben állt tehát – kérdezhetnénk a kötet végére érve – a „sztálinizmus" válsága, s menynyiben sikerült ezt a kelet-közép-európai kommunista országokban meghaladni?

B. Ciesla a politikai-társadalmi válságnak tulajdonítja a keletnémet gazdaság 1953-as visszaesését. Majd három évvel később – szerinte – hasonló következményekkel járt a lengyel és magyar szállítások kiesése. P. Machewicz viszont a beígért (életszínvonal-)növekedés elmaradásával magyarázza a társadalmi válságot. J. Mudry a fegyverkezést, a hadsereg fejlesztését véli olyan tehernek a társadalom számára, amely kiélezte az ellentéteket. (A magyar szerzők nemigen foglalkoznak ezzel a kérdéssel, még leginkább T. Varga az MDP KV 1953. júniusi ülése kapcsán.)

Ugyanakkor Ciesla az, aki utal a háború utáni helyreállítási periódusra (a kifejezés nem tőle, hanem Jánossy Ferenctől származik), amely Németország mindkét felében hozzávetőlegesen 1952-re lezárult. (Tegyük hozzá, Magyarországon ez a folyamat egy-két évvel korábban zajlott le.) A két (négy) ország történetében közös, hogy éppen e periódus kifulladásának pillanatában, annak sikerein felbuzdulva (nálunk az első ötéves terv többszöri megemelésével) döntöttek a „gyorsításról". (Ez nyilván nem véletlen, de az még további kutatások tárgya lehet, hogy az egyes országok vezetése érzékelte-e a növekedés megtörését, s erre reagált direktívákkal, vagy a lassulást nem is érzékelve próbálta a tempót fokozni.)

A szűkös erőforrások elvonása, a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása következtében valamennyi országban csökkent a mezőgazdasági termelés, amit leginkább a lakosság ellátása sínylett meg. A rendelkezésre álló erőforrások hiánya hihetetlen méretű pazarláshoz vezetett (v. ö. Kornaival), ami a rohamosan növekvő beruházások következtében valóban pusztító hatással járt. Olyan jelenséggel van tehát dolgunk, amely szerves része a szocialista gazdaságnak, ugyanakkor nem kétséges, hogy ezek a jelenségek a leglátványosabban, a legbrutálisabban éppen Sztálin halála körül csúcsosodtak ki. Leegyszerűsítve: minél inkább növekedtek a beruházások, annál inkább romlott a „megtérülésük", sőt meg sem térültek. Konkrétabban: a nehézipar (kohászat) fejlesztése olyan mértékben szívta el az energiaforrásokat, hogy a gazdaság többi ága, de maga a kohászat is alapvető nyersanyaghiánnyal küszködött. A vasútnak már ahhoz sem volt szene, hogy szénnel lássa el a kohókat.

A Sztálin utáni szovjet vezetés a jelenségek szintjén felismerte a rendszer alapjait veszélyeztető gazdasági tendenciákat, s 1953 kora nyarán – kezeit mosva – valamennyi szövetségese szemére vetette azt a gazdasági irracionalitást, amitől maga is szenvedett. Tulajdonképpen a kötet valamennyi tanulmánya utal arra, hogy ez a helyzet (a „szovjet kritika") a beruházások, a fegyverkezés (hadseregfejlesztés) átmeneti visszafogását eredményezte. S ez valóban csökkentette a társadalmi feszültségeket.

A kötetben Madry az, aki pontosan konstatálja, hogy a feszültségek átmeneti csökkenése (tegyük hozzá: törvényszerűen) „visszarendeződést" eredményezett, a gazdaság visszatért a maga szocialista medrébe. Ezt elodázhatta ugyan az éppen kedvező külpolitikai konstelláció (ahogy Csehszlovákia esetében a fegyverkezés már elhatározott újabb gyorsítását a genfi tárgyalások visszafogták), de előbb-utóbb mintegy sorscsapásként végül bekövetkezett, s annak mértékétől függően újabb társadalmi-politikai válságot idézett elő.

A magyar forradalom leverése elrettentő erejével az egész térségben stabilizációs tényezővé vált. „A Budapesten bevetett páncélosok – idézi Wolle Hans Mayert –, Nagy Imre akasztása a mi életünket is meghatározta az NDK-ban." Jindrich Madry szerint a csehszlovák értelmiség alapvetően elfogadta az ellenforradalom tételét, s ez a tény növelte konformizmusát. Gomułka és a LEMP 1957. januári sikerét szintén (részben) a magyar forradalom leverése alapozta meg.

Túllépve a kötet időhatárain, megállapíthatjuk, hogy 1953–1956 után valamennyi kommunista ország éppen a permanens válság megoldására koncentrált, vagyis jól-rosszul folya-

matos kríziselhárítással volt alapvetően elfoglalva, s e téren „nemzetközi összehasonlításban" Magyarország valóban mutatott fel „eredményeket". A „gazdasági reform" gondolata nemcsak nálunk létezett, de Magyarország volt az az ország, ahol viszonylag töretlenül élte át a visszarendeződéseket, a beruházás (és válság) ciklusait.

A lenini–sztálini bolsevizmus egyik – de persze nem egyetlen – markáns sajátossága az egész társadalmat sújtó, még az uralkodó oligarchiát sem kímélő totális terror volt. Joggal írja Foitzik, hogy Sztálin halála idején ennek méretei már a rendszer alapjait veszélyeztették. Bár felszámolása sem volt mentes a „visszarendeződésektől", de egyetlen országban (még a forradalom utáni Magyarországon sem) érte el soha többé a „sztálini" méreteket. Ennek nyomán többé-kevésbé valamennyi tárgyalt országban – ezzel arányosan – lezajlott a társadalom pacifikálása. Sajátos kivételt legfeljebb az NDK képvisel, amelynek nyitott határa 1961-ig jelentősen mérsékelte az állami terrort, de még ez sem teremtette meg a pacifikálás szükséges és elégséges előfeltételeit.

Anélkül, hogy messzire rugaszkodnánk a kötet tanulmányaitól, s azt tennénk vizsgálatunk tárgyává, hogy miként jutottak Európában a kommunista rendszerek hatalomra, leszögezhetjük: bár maga a terror, a gazdaság irracionalitása stb. alapvető része a rendszernek, de semmiképpen sem öncélként, hanem a fennmaradás eszközeként. Abban a pillanatban, amikor e rendszerimmanens jelenségek magukat a fennálló hatalmi viszonyokat veszélyeztették, képesek voltak „megújulni", változni.

Más szóval, e kötetet olvasva sem oszthatjuk azok véleményét, akik nem tesznek különbséget a szocializmus (kommunizmus) felépítésének markánsan megkülönböztethető két szakasza között. Azokkal sem érthetünk viszont egyet, akik a tünetek helyenként valóban látványos változásaira hivatkozva tagadják a rendszer kontinuitását.